

EXPOSICIÓ

Imatgeria popular nadalenca: la figura del caganer

Residència d'Investigadors
CSIC-Generalitat de Catalunya

Imatgeria popular nadalenca: la figura del caganer

∞ Introducció

El caganer és una de les figures més característiques i entranyables de la nostra imatgeria popular nadalenca. La inserció d'aquesta desinhibida i controvertida figura en el pessebre és un contrapunt que humanitza la representació del misteri de Nadal i fa d'aquesta representació casolana una meravellosa síntesi que harmonitza el seu missatge transcendent i sobrenatural amb la realitat material i els condicionaments biològics del nostre organisme. Figura que anualment és objecte d'una contínua i creativa reinterpretació per part dels artesans figuristes, el caganer és un dels elements que personalitzen i donen identitat al nostre imaginari nadalenc enmig de la profusa invasió d'iconografia de tradició anglosaxona que ens envolta en aquestes diades.

La Residència d'Investigadors CSIC-Generalitat de Catalunya i l'Associació d'Amics del Caganer —entitat que reuneix simpatitzants, estudiosos i col·leccionistes d'aquesta figura—, moguts per la seva apreciació de l'art popular i la voluntat de vindicar la particularitat cultural i la diversitat en les maneres de viure i d'expressar el Nadal, presenten aquesta petita exposició il·lustrativa dels orígens, les tipologies, els significats, etc., de la figura més popular del pessebre català.

∞ El pessebre

El pessebre, representació plàstica del misteri de Nadal, que en principi tan sols es realitzava a les parròquies i convents —seguint l'exemple de sant Francesc d'Assís, que bastí un pessebre vivent la nit de Nadal de l'any 1223—, de mica en mica s'anà introduint a les cases particulars.

Foren les llars aristocràtiques del segle XVIII les primeres a construir grans pessebres monumentals, que visitava nombrós públic. Després el costum s'estengué al poble, i la seva gran popularització fa que avui dia encara sigui un dels elements més vius del nostre art popular.

La bugadera, el rabadà, la dona de les tites, els Reis, el caganer i altres personatges, així com l'aviram, les cases de suro i el riu de paper argentat, posat damunt d'uns bocinets de molsa i suro, ens portaran a un racó del menjador la il·lusió d'un món feliç i un tros de natura a casa.

∞ El caganer

Podem definir el «caganer» com un element de la imatgeria popular que representa un individu, ajupit i amb les natges al descobert, satisfent les seves necessitats fisiològiques a l'aire lliure. La versió més coneguda d'aquest personatge és, sens dubte, la genuïna i singular figura que trobem formant part dels nostres pessebres casolans i que també rep el nom de «cagador», «home que caga», o «home que fa ses feines». Acompanyat a vegades d'un porquet que l'ensuma encuriolit i col·locat tradicionalment sota un pont, darrere d'un paller o en un altre indret ocult —ja que seria una manca de respecte que aquesta figura estigués situada en un lloc del paisatge pessebrístic que fos visible des de la cova del Naixement o

pels qui van a adorar Jesús—, és costum que quan la mainada contempla el pessebre se li digui: «On és el caganer?», a fi que s'entregui buscant-lo.

∞ La popularitat del caganer

Segons Isidre Vallès, l'arrelada popularitat que el caganer té a casa nostra és reveladora dels il·limitats recursos humans capaços de fer coexistir situacions i temes que, en principi, semblen antagònics. Així, si apliquem aquesta capacitat a la valoració de la festa nadalenca, ens adonem que aquesta disjuntiva no és el reflex pur i simple d'un afany dialèctic característic de la nostra naturalesa, sinó més aviat el resultat de la concreció de la mateixa condició humana, la qual, tot endinsant-se per camins especulatius d'alt nivell —com és ara l'entramat metafísic implícit en la representació pessebrística—, no pot oblidar els condicionants materials establerts per l'estructura morfològica del nostre organisme, expressats, en el cas del tema de què tractem, amb l'acció de defecar. D'aquesta manera, assolir l'equilibri entre els dos nivells és l'estat ideal de plenitud i de maduresa que podem atènyer. Aquesta és la conclusió que es pot extreure de l'escenificació nadalenca en conjunt, ja que no s'ha d'oblidar que les imatges són tant o més suggestives que les paraules, i que les figures del pessebre català traspuen en si mateixes una visió còsmica, síntesi del saber eclesiàstic i de la saviesa popular acumulada i transmesa al llarg dels segles.

∞ Història

El caganer no apareix d'una manera exclusiva en els pessebres, sinó que també és present en altres formes de la imatgeria popular. Durant els segles XVI, XVII i XVIII, època de preponderan-

cia dels gremis, el trobem com a motiu en les anomenades «rajoles dels oficis». Hi ha també romanços del segle XIX, en castellà i en català, que glossen el personatge del caganer i les accions biològiques que escenifica.

És possible que la incorporació del caganer al pessebre tingués lloc durant el període del barroc —al final del segle XVII o al començament del XVIII—, moviment que es caracteritzava per l'extremat realisme que abocà, sobretot, en les natures mortes i en les escenes costumistes, totes elles molt relacionades amb la descripció de la vida del poble. És aleshores que les condicions de treball i les escenes casolanes i a l'aire lliure foren tingudes en compte com a temàtica artística. D'aquesta manera, es dignificaven aspectes de la realitat quotidiana que, fins aquell moment, havien estat menyspreats.

Dins de l'impuls del barroc i d'acostament costumista a la realitat, el caganer pren tot el seu significat, cru, irònic i escatològic alhora, conseqüent amb la condició humana i amb les servituds de la seva naturalesa. Es tracta d'una figura molt adient i identificada del tot amb el medi rural d'on procedia.

~ Tipologies

La figura tradicional del caganer és un pagès cofat amb barretina. Sol portar un cigarret als llavis o fumar una pipa mentre compleix la seva obligació natural, i algunes vegades té a la mà un tros de paper o un diari obert per amenitzar la tasca amb la lectura i emprar-lo per a la posterior neteja. Pel que fa referència a la variant femenina d'aquesta popular figura, cal dir que d'uns trenta anys ençà es fabriquen també models de «caganera». El seu creador va ser el figurista barceloní Lluís Vidal, coincidint amb l'època d'aparició de les primeres minifaldilles als carrers. A part d'aquestes tipologies, que són les més comu-

nes, hi ha també models vestits amb la indumentària hebraica.

Cada any, els ninotaires pessebrístics, com a novetat, o amb motiu d'un esdeveniment d'actualitat o d'una circumstància concreta, o bé per satisfer els col·leccionistes, creen models insòlits i especials. Entre alguns d'aquests models singulars ressenyarem els caganers futbolistes vestits amb la samarreta dels colors de

l'Espanyol o del Barça, el «caganer olímpic» que realitzà l'artesa Godia el Nadal de 1986, any de la nominació de Barcelona com a ciutat olímpica, o també el «caganer pelegrí del Camí de Santiago» creat enguany per la figurista Anna M. Pla amb motiu del Xacobeo.

A semblança del gegants i de les gigantes, existeixen figuretes de caganers pròpies i alegòriques a pobles i viles, com per exemple els caganers de Ripoll, els de Bagà, de Centelles, d'Anglès, etc.

∞ Àrea geogràfica

Malgrat que Catalunya és el lloc on té més tradició, popularitat i arrelament, el caganer del pessebre no és pas una figura exclusiva de la nostra terra. Així, doncs, en trobem també als pessebres de Múrcia, Portugal, Nàpols, etc., on són coneguts amb els noms de «cagones», «cagões» i «cacone» o «pastore che caca».

∞ Interpretacions

Però, quin és el significat de la figura del caganer? Per què va ser introduït en el pessebre i què simbolitza? Encara que l'interrogant resti obert i per resoldre, oferim tot seguit algunes interpretacions i consideracions que ha suscitat aquest controvertit personatge.

Figura obligada dels pessebres vuitcentistes, car la gent deia que amb la seva deposició femava la terra del pessebre, que esdevenia fecunda i assegurava el pessebre per a l'any següent i amb ell la salut i la tranquil·litat de cos i d'ànima que cal per fer el pessebre, amb el goig i l'alegria que comporta el Nadal vora de la llar. Fer figurar aquest homenet en el pessebre portava sort i alegria i no fer-ho comportava desventura.

JOAN AMADES

El caganer simbolitzaria una indiferència còsmica que contrasta amb la motivació espiritual despertada pel misteri més gran de la humanitat, el naixement del Redemptor.

XAVIER FÀBREGAS

El caganer s'identifica amb el caràcter català, ja que, malgrat els transcendents esdeveniments que ocorren en aquells moments, el personatge no perd el temps i ha d'estalviar en adobs.

JOAN DE DÉU DOMÈNECH

La figura del caganer està relacionada amb les grans festes i menjades paganes amb què se celebrava el solstici d'hivern, essent la personificació dels excessos comesos.

ISIDRE VALLÈS

L'acció del caganer és la ressonància orgànica de l'esverament experimentat per un dels pastors davant de l'aparició de l'àngel anunciador.

JORDI BASSAS

La figura del caganer realitza amb la seva deposició una labor prèvia a la vinguda del Redemptor a la terra, purificant-la de la xusma dels déus pagans.

NORBERT MANTL

El caganer és una de les figurotes que el mal gust ha estès dissortadament pel mercat, de posicions indecoroses i que tota persona de bons sentiments i de mitjana educació ha de rebutjar.

J. M. PUIG I ROCA

El caganer és la figura més popular del pessebre.

JAUME BOIX

El caganer és la figura més establerta de la mitologia popular catalana.

DOCTOR SCÒPIUS

El caganer era el personatge més trapella o el més inadaptat en el paisatge idíl·lic del pessebre, era *l'altre*, amb totes les conseqüències, i com a *altre* era acceptat, en signe de liberalitat, sempre que no pretengués ocupar un primer pla. El caganer representava l'esgarriafestes que tots portem dins i per això no ha d'estranyar que fos la figureta preferida dels petits de la casa i, sobretot, dels adolescents i dels que ja començaven a sentir-se al marge de la celebració familiar.

AGUSTÍ PONS

El caganer és una figura amagada i tanmateix sempre buscada com l'anella perduda entre la transcendència i la contingència. Sense el caganer no hi hauria pessebre sinó litúrgia, no hi hauria país real sinó paisatge de maqueta.

JOAN BARRIL

El caganer fa en el model microsocial del pessebre domèstic el mateix que moltíssims catalans: retre culte a les coses santes, alhora que despenen gran part del seu temps cagant-s'hi.

MANUEL DELGADO

El caganer sembla posar un contrapunt a tanta galindaina ornamental, a tant ensucrament emotiu, a tanta bellesa postissa.

JOSEP MURGADES

La figura del caganer fumant la pipa és una imatge d'una gran serenitat, estat d'ànim molt necessari per afrontar els infortunis de la vida.

JOSEP PERNAU

El caganer és, com tantes altres coses que han sofert el filtratge de moltíssimes generacions, objecte d'un culte: culte lúdic, estètic i superficial que retem a totes les foteses que en el fons ens apassionen.

JORDI SOLER

El caganer és un element de mal gust, incompaginable no sols amb els cànons de la religió, sinó també amb els de les belles arts i l'esteticisme.

PARE BASILI DE RUBÍ

L'entranyable figura del caganer encarna la debilitat humana en l'escenari sagrat del pessebre.

EUGENIO MADUEÑO

El caganer (o caganera), amb el seu estat de constrenyiment, és a dir, en estat de vulnerabilitat física i fusió amb la natura, tant interna com externa, es reconcilia amb tot l'univers viu, del qual és part, deixant anar allò que al cos ja no serveix però que la terra pot aprofitar.

FRANCESC TORRES

El caganer som tots.

MOSSÈN JOSEP M. BALLARÍN

Organitzadors: Residència d'Investigadors CSIC-Generalitat de Catalunya i Associació d'Amics del Caganer · Coordinació: Lluís Calvo · Comissariat i disseny: Josep Mañà · Textos: Jordi Arruga, Josep Mañà i Isidre Vallès.